

**CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDİ KÜLTÜR TARİHİ
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ**

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1650242>

 **RECEP EFE ÇOBAN***

ÖZ

Türk askerî kültür tarihi araştırmaları, Türk tarih araştırmaları kapsamında gelişmekte olan bir alt alan hüviyetindedir. Bu kapsamda son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar ve tarihî metinlere yönelik araştırmalar, askerî kültür tarihi araştırmalarına önemli katkılar sunmaktadır. Ancak yazılı kaynaklara odaklı çalışan araştırmacıların geçmişe ait askerî terimleri ayrıntılı olarak tanımlamakta zorlandıkları, ilgili unsurun özelliklerini vermeden genel açıklama ve karşılıklarla yetindikleri görülmektedir. Kuşkusuz bu durum, yazılı kaynaklarda ilgili terimlere ilişkin çizimlerin yer almamasının doğal bir sonucudur. Çalışmamız bu sorunun çözümü için arkeolojik buluntuların kullanılmasını önermekte ve bu bağlamda Codex Cumanicus'ta yer alan “tovulga” sözcüğünün ayrıntılı bir tanımının yapılması amacını taşımaktadır. Zira Codex Cumanicus, çok dilli bir eser hüviyeti taşımasının yanında askerî yetkinlikleriyle tanınan Kuman-Kıpçak topluluklarının 14. yüzyıldaki maddî ve manevî kültürüne dair söz varlığının derlendiği oldukça önemli bir kaynaktır. Eserde, Kuman-Kıpçakların günlük hayatına dair çeşitli unsurların dışında askerî teçhizat, inanç dünyası, bitki ve hayvan adları gibi çeşitli alanlarda terimlere rastlanmaktadır. Ancak döneme dair pek çok kaynaktaki olduğu gibi Codex Cumanicus'ta da bahsi geçen maddî kültür unsurlarına dair herhangi bir çizim yahut ayrıntılı tasvir bulunmamaktadır. Makalemiz bu bağlamda Codex Cumanicus'un yazıldığı döneme tarihlenen ve Kuman-Kıpçaklarla ilişkilendirilen Çungul Kurganı, Tagança Kurganı ve Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilen miğferleri değerlendirerek Kuman-Kıpçak tovulgasının (miğferinin) fizikî özelliklerini, karakteristik unsurlarını ve tasarımsal farklılıklarını açıklamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Codex Cumanicus, Tovulga, Tolga, Miğfer, Arkeoloji, Türk Maddî Kültürü, Askerî tarih.

**AN EVALUATION OF THE TERM “TOVULGA” IN THE CODEX CUMANICUS THROUGH
ELEMENTS OF MATERIAL CULTURE**

ABSTRACT

Military cultural history studies of Turkic peoples are emerging as a subfield within the scope of Turkic historical research. In this context, recent archaeological studies and research on historical texts have made significant contributions to military cultural history studies. However, it is observed that researchers who focus on written sources struggle to define past military terms in detail and often settle for general explanations and equivalents without providing the specific characteristics of the relevant elements. Undoubtedly, this situation is a natural consequence of the absence of illustrations related to these terms in written sources. Our study proposes the use of archaeological findings to address this issue and aims to provide a detailed definition of the term “tovulga” found in the Codex Cumanicus. The Codex Cumanicus is an exceptionally important source, not only as a multilingual work but also as a compilation of the vocabulary related to the material and spiritual culture of the Cuman-Kipchak communities, known for their military prowess, in the 14th century. In this work, terms related to various aspects of the Cuman-Kipchaks' daily life, including military equipment, belief systems, and names of plants and animals, can be found. However, as is the case with many sources from that period, the Codex Cumanicus also lacks any illustrations or detailed descriptions of the material culture elements mentioned. In this

* Arş. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: recep.efe.coban@ege.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-8515-0865.



CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDİ KÜLTÜR TARİHİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

context, our article aims to explain the physical characteristics, distinctive features, and design differences of the Cuman-Kipchak tovolga (helmet) by evaluating helmets obtained from the Chungul Kurgan, Tagancha Kurgan, and Kurgan No. 5 in Tabarovka, which are dated to the period when the Codex Cumanicus was written and are associated with the Cuman-Kipchaks.

Keywords: Codex Cumanicus, Tovulga, Helmet, Archaeology, Armour, Turkic material culture, Military history.

GİRİŞ

İnsanlık, tarihin erken çağlarından günümüze dek farklı tehditlere karşı vücut bütünlüğünü korumak adına bazı teçhizatlar kullanmıştır.¹ Günümüzde “zırh” olarak adlandırılan bu teçhizatlar insanların hareket kabiliyetlerini kısıtlamamaları amacıyla parçalar hâlinde imal edilmişlerdir. İmal edilen her parça, işlevine yahut koruduğu uzva uygun şekilde isimlendirilmiştir.² Ancak zaman içerisinde dilde ve kültürde yaşanan değişimler zırh parçalarına ilişkin terimlerin anlamlarının farklılaşmasına veya tamamen unutulmasına sebep olmuştur.³ Özellikle yazılı kaynaklar üzerine çalışan araştırmacıların bazı metinleri anlamlandırmasını zorlaştıran bu durum, Türk askerî kültürü üzerine sürdürülen çalışmalara da ket vurmaktadır. Çalışmamız bu bağlamda, yazılı kaynaklardaki askerî terimleri arkeolojik veri üzerinden değerlendirmeyi hedeflemekte ve örnek olarak Türk kültür tarihi açısından büyük önem arz eden *Codex Cumanicus* (CC) içinde yer alan “tovulga” sözcüğünü ele almaktadır. Zira yapılan çalışmalarda “tovulga” sözcüğünün genel bir tanımlama ile “miğfer” yahut “koruyucu başlık” olarak anlamlandırıldığı görülmektedir.⁴ Oysa bilindiği üzere miğferler, insanın baş ve boynunu düşman saldırılarından korumak amacıyla çok çeşitli malzeme ve tasarımda üretilebilmektedirler.⁵ Bilim insanlarının dikkatini çeken bu çeşitlilik, miğferlere yönelik çok sayıda yayın neşredilmesine de sebep olmuştur.⁶ Benzer noktadan bakıldığında Kuman-Kıpçak *tovolgalarının* da genel bir tanımlama yerine kapsamlı bir araştırmayı hak ettiği söylenebilir. Çünkü Kuman-Kıpçaklara dair yapılan araştırmalarda, bu topluluğun önemli bir askerî kültüre sahip olduğu ve bu kültürel birikimin askerî teçhizatlarda açık bir şekilde görülebildiği ifade edilmiştir.⁷ Bu bağlamda makalemiz, CC'nin yazıldığı dönem ve coğrafyada Kuman-Kıpçak kültürüyle ilişkilendirilen miğfer buluntularını değerlendirmeyi ve elde edilen verilerden hareketle *tovolga* sözcüğünü kapsamlı bir şekilde tanımlayarak literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Kuman-Kıpçakların Askerî Özellikleri, Codex Cumanicus ve “Tovulga” Sözcüğü Hakkında

11. yüzyıldan itibaren kaynaklarda zikredildiği görülen Kuman-Kıpçaklar, özellikle batıya doğru ilerleyen göç dalgalarının bir parçası olarak Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyada önemli etkiler göstermiş bir Türk topluluğudur.⁸ Bu bağlamda araştırmacılar, Kuman-Kıpçaklara ilişkin çeşitli alanlarda

¹ John Hewitt, *Ancient Armour and Weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the Seventeenth Century*, C. 1, Messrs. Parker, Cornmarket, Oxford 1860, s. 1-3; Charles Ffoulkes, *Armour & Weapons*, Clarendon Press, Oxford 1909, s. 11-13; David Edge & John Miles Paddock, *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Crescent Books, New York 1991, s. 6-7.

² Necdet Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 158; İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 137; Jale Özlem Oktay Çerezci, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 74; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silâh*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 238; İsmail Mangaltepe, “Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askerî Teçhizat”, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 138-139; Ahmet Taşağıl, “İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu”, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 177.

³ Burcu İlkay Karaman, “Terim Oluşturma Yöntemleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 57, S. 2, 2009, s. 58; Musa Yaşar Sağlam, “Türkçe'deki Terim Sorunsalı”, *Türkbilgi*, S. 14, 2007, s. 168, 175.

⁴ Mustafa Argunşah & Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015, s. 580; Galip Güner, “Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları”, *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 4, 2016, s. 1558.

⁵ Duman, *age*, s. 158-159; Oktay Çerezci, *age*, s. 74-75; Göksu, *age*, s. 254-255.

⁶ Miğfer türlerini ayrıntılarıyla ele alan bazı çalışmalar için ilgili eserler örnek olarak gösterilebilir: S. W. Phyr, *European Helmets, 1450-1650*, Metropolitan Museum of Art, New York 2000; J. H. Hefner-Altenack, *Medieval Arms and Armor*, Dover Publications, New York 2013; Chris Caple, “The Yarm Helmet”, *Medieval Archaeology*, C. 64, S. 1, 2020, ss. 31-64; Eduard Wagner, Zoroslava Drobná & Jan Durdik, *Medieval Costume, Armour and Weapons*, Dover Publications, New York 2000.

⁷ Mangaltepe, *agm*, s. 121; Taşağıl, *agm*, s. 173; Göksu, *age*, s. 139.

⁸ Erhan Ateş, *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 1-6; Baran Başak, *Kumanların Macaristan'a Göçleri ve Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022, s. 11; Rasim Bayraktar, “Kuman-Kıpçakların/Atabeklerin Dini-Mezhepsel Kimliğinin Şekillenmesi”, *Hars Akademi*, C. 5, S. 1, 2022, s. 123-124; Hasan Ceyhan, “Kuman-Kıpçaklarda Rusların Siyasi İlişkileri (1055-1120)”, *Journal of Universal History Studies*, S. 3, 2020, s. 240-241; Asım Korkmaz, *11. ve 14. Yüzyıllar Arasında Doğu Avrupa'da Bir Türk Kavmi: Kuman-Kıpçaklar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2014, s. 12; Ayşe Öztürk, “Karadeniz Bölgesi ile Macaristan Kuman-Kıpçak Coğrafyasının Karşılaştırmalı Halk İnançları”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 17, S. 66, 2020, s. 386; Fatma Rodoplu, *Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 44; Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1989, s. 9; Cihan Yalvar, “Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, s. 4; Cihan Yalvar, “Karadeniz'in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim: Peçenekler ve Kuman-Kıpçakların

çok sayıda çalışmalar yapmıştır.⁹ Çalışmalarda Kuman-Kıpçak dili başta olmak üzere kültürel ve tarihî kapsamda pek çok husus ele alınmış ve literatüre önemli katkılar sunulmuştur.¹⁰

Kuman-Kıpçaklar, komşu kavimler tarafından askerî yetkinlikleriyle bilinen bir topluluk olarak tanımlanmıştır. Bu yetkinlikleriyle hem bölgesel güç dengelerinde hem de çeşitli devletlerin siyasi ve askerî yapılarında belirleyici bir rol oynayan Kuman-Kıpçaklar, Türk kültürünün sosyal yapılanması olan boy teşkilatının etkisi, konargöçer yaşam tarzının getirdiği hareket kabiliyeti ve süvari merkezli muharebe taktikleri ile komşu kavimlerle sürdürdükleri stratejik ittifaklar sayesinde bölgedeki varlıklarını uzun yıllar boyunca sürdürebilmişlerdir.¹¹ Bu bakımdan Kuman-Kıpçakların askerî teşkilatlarının bozkır kültürünün tipik özelliklerini yansıttığı söylenebilir. Atlı birliklerin ağırlıkta olduğu orduları ile atlı okçuların hareket kabiliyetleriyle harmanlanmış atlı okçuluk yetileri üzerinden düşman ordularını mağlup etmeyi hedefleyen Kuman-Kıpçaklar; Rus Knezlikleri, Bizans, Macar ve Bulgar devletleriyle kurdukları ittifaklar ve çatışmalar aracılığıyla askerî etkilerini geniş bir coğrafyaya yaymışlardır. Bu etkileşimlerden hareketle Kuman-Kıpçakları salt bir konargöçer savaşçı topluluğunun ötesinde konumlandıklarını, bölgesel politikada stratejik bir aktör haline geldiklerini ifade etmek mümkündür.¹²

CC ise Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kuman-Kıpçak topluluklarına dair önemli bilgiler sunan ve 14. yüzyılda derlendiği düşünülen çok dilli bir eserdir. Eser, Hristiyan misyonerlerin ve tüccarların bölgede konuşulan hâkim dili öğrenmeleri ve daha kolay kültürel etkileşim kurabilmeleri amacıyla oluşturulmuş bir rehber olarak tanımlanabilir. Bünyesinde dil bilgisi kuralları, sözlükler ve dinî metinler içeren CC, bu özellikleriyle Kıpçak Türkçesi, Latince ve Farsça arasında köprü işlevi görmektedir. Eserde günlük yaşamla ilgili terimler; özellikle giysi, zırh ve silah gibi maddî kültür unsur terimlerinin yer aldığı bölümler, dönemin sosyal, ekonomik ve askerî yapısına dair değerli ipuçları yer almaktadır. Bu bağlamda eserin içeriğini konu edinen çok sayıda ve farklı alanlarda araştırmalar yayımlanmıştır.¹³

Münasebetleri Üzerine”, *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2018, s. 12; Cihan Yalvar, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2024, s. 413.

⁹ Yapılan çalışmalardan bazıları şöyle sıralanabilir: Nasiba Mirzayeva, *XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan'da Kıpçaklar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2020; Ayberk Sinan Özel, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kıpçak-Rus Hanedan Evlilikleri ve Siyasi Münasebetlere Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021; Haşim Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020; Haşim Özel, *Bozkır Kuşağı'nda Etnogenez: Karşılaştırmalı Bir Bakışla Oğuz ve Kıpçak Etnik Oluşumları (VIII-XI. Yüzyıllar)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2023; Osman Doğukan Zorbay Öztunç, *Bizans Döneminde Anadolu'da Kuzey Türklerinin Yerleşim Alanları (Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2023; Mualla Uydu Yücel, “Balkanlardaki Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Lebnion Savaşına Etkisi”, *Journal of International Eastern European Studies / Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2021, ss. 97-124; Cihan Yalvar, *The Origin of the Kipchak Turks and Early Historical Periods*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018; C. YALVAR, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2024.

¹⁰ Bu kapsamdaki çalışmalara örnekler için bkz. Aslı Çandarlı Şahin, “Kuman/Kıpçaklarda Zanaat ve Konar-Göçerlik İlişkisi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 2, 2016, ss. 155-165; Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Akademi, Ankara 2019; Çetin Damar, *Peçenek ve Kıpçakların Bizans Devleti İle Olan İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2016; Nurdan Kumru, *P.V. Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi, Torki i Polovitsi do Naşestviya Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar) (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.

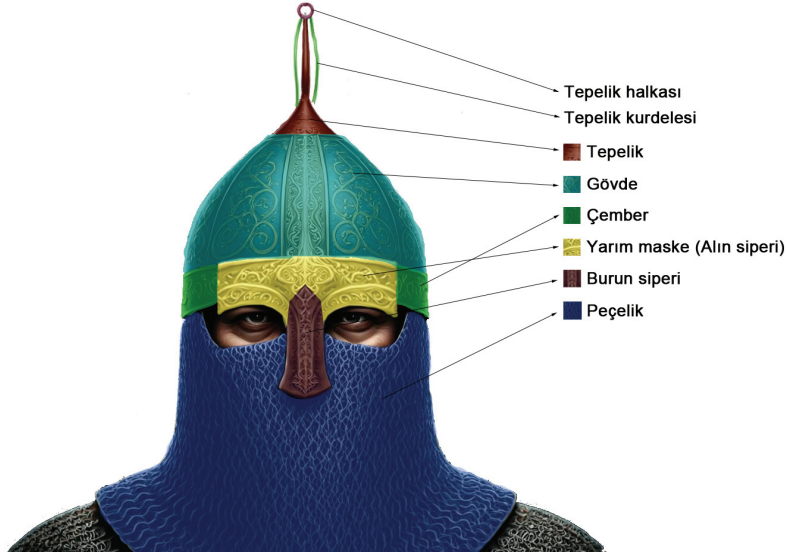
¹¹ Ahmet Gökbek, “Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri”, *Journal of Universal History Studies*, S. 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 2020, s. 103-104.

¹² Yazgı Tuğçe Kurt Öteleş, “Codex Cumanicus'ta Yer Alan Askerî Terminolojinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki İzleri”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, S. 7, C. 2, 2023, s. 419.

¹³ Ahmet Karahan, “Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 8, S. 1, 2013, s. 1840; Galip Güner, “Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, *Gazi Türkiyat*, S. 20, 2017, s. 11; Güner, *agm*, s. 1545; Özüm Subaşı, *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2012, s. 9; Galip Güner, “Tarihî Metin Çalışmaları İçin Bir Metot Örneği: Codex Cumanicus Yayıma Nasıl Hazırlandı?”, *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 1, 2017, s. 44; Galip Güner, “Codex Cumanicus'ta Sogdca, Çince, Rusça, Aramice ve İbranice Alıntılar”, *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 3, 2017, s. 1286; Münis Curayeva, “Kodeks Kumanikus'ta Bilmeceler ve Özbek Folkloründeki Şekilleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 25-26; Yasin Karadeniz, “Codex Cumanicus'ta Bitki Adları”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2017, s. 612-613; Kutluay Erk, *Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihî-Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2015, s. 1411; Nihal Ertürk, *Divanü Lugatı't-Türk ve Codex Cumanicus'taki Halk Edebiyatı Unsurları*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2016; B. Jafarov & O. Dadaboev, “Codex Cumanicus' - Ancient Turkic Manuscript”, *Journal of Human University*, C. 49, S. 8, 2022, s. 1075-1076; Galip Güner, “Codex Cumanicus'ta Latince ve Grekçe Alıntılar”, *Dil Araştırmaları*, S. 20, 2017, s. 50; Madina Moldasheva, *Codex Cumanicus ile Çağdaş Kazak Türkçesinin Ortak Söz Varlığının Karşılaştırmalı Sesçil İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016; Alexander Garkavets, “Codex Cumanicus Novoe Proçtenie Venetsianskoy rukopisi”, *A. Baytürskünül atındagı Til Bilimi institutının "Tiltanım" jurnalı*, S. 3, 2015, s. 54; Andras Bodrogligeti, “Preliminary Notes on the Edition of the Persian Glosses of the Codex Cumanicus”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 22, S. 3, 1969, s. 5; Lajos Ligeti, “Prolegomena to the Codex Cumanicus”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 35, S. 1, 1981, s. 1.

CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDİ KÜLTÜR TARİHİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamızın temelinde bulunan “tovulga” sözcüğü ise yukarıda da ifade edildiği üzere CC’de “miğfer” anlamında yer almaktadır.¹⁴ Pek çok araştırmacıya göre Moğolca kökenli olan bu sözcük, farklı Türk lehçelerinde “tolga”, “tuulğa”, “toğulga”, “tavulga”, “tuvulga”, “dubulğa” olarak kullanılmaktadır.¹⁵ Bu bakımdan “tovulga” sözcüğünün Türk kültür çevresinin büyük çoğunluğunda aynı anlama gelen ortak bir terim olduğu söylenebilir. Bu bakımdan CC’deki “tovulga” sözcüğünün “miğfer” yani “insanın baş ve boyun kısmını korumak üzere giydiği koruyucu teçhizat” anlamını taşıdığı hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Ancak yukarıda bahsi geçtiği gibi miğferler çok farklı çeşitlerde ve tasarımlarda imal edilebilmekte; teçhizatın sahibi olan kişinin sosyal statüsüne, kültürel geçmişine dair önemli bilgiler sunabilmektedir. Dolayısıyla CC’deki “tovulga” sözcüğü için de detaylı bir açıklama ihtiyacı bulunmaktadır. Bu bağlamda ilgili eserin kaleme alındığı dönem ve coğrafyada Kuman-Kıpçaklarla ilişkilendirilen miğfer buluntularının değerlendirilmesi gerekmektedir.



Görsel 1. Makale içerisinde kullanılan miğfer terminolojisini açıklamak amacıyla tarafımızca hazırlanmış görsel

2. CC’deki “Tovulga” Sözcüğü İle İlişkilendirilebilecek Maddî Kültür Tarihi Unsurları

CC içinde geçen “tovulga” sözcüğünün, bir diğer ifadeyle Kuman-Kıpçak miğferinin ayrıntılı olarak tanımlanabilmesi için ilgili maddî kültür unsurlarının tespit edilmesi elzemdir. Bu bağlamda Çungul (Çinhul/Çingul) Kurganı’ndan elde edilmiş miğferin oldukça dikkat çekici bir buluntu olduğu söylenebilir. Çungul Kurganı’nın adlandırması, bölgedeki Çinhul (Çungul) Nehri’nden gelmektedir. İlk kez 1981 yılının yaz mevsiminde Vitaliy Otroşenko isimli arkeoloğun önderliğindeki bir ekip tarafından Zamojne Köyü yakınlarında tespit edilen kurganın höyük kısmının yüksekliği yüzeyden yaklaşık 5,8 metre kadar olup azami noktadaki çap ölçüsü 68 metreye kadar ulaşmaktadır.¹⁶ Aynı döneme tarihlenen kurganlara kıyasla oldukça zengin buluntulara sahip olan kurganın içinden askerî teçhizatlar, giysiler, iki gümüş kap ile altın ve gümüşten yapılmış çeşitli takılar elde edilmiştir. Yapılan çalışmalarda kurganın içindeki iskeletin 55-60 yaşlarında uzun boylu bir erkeğe ait olduğu tespit edilmiştir.¹⁷ Tüm bunlar ışığında araştırmacılar kurganın soylu bir kişiye ait olduğu hususunda hemfikirler.¹⁸

¹⁴ Argunşah & Güner, *age*, s. 580.

¹⁵ Yaşar Çoruhlu, “Miğfer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 2020, s. 21; K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Ahmet Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 765; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 1250; Recep Toparlı, Hanifi Vural & Rıdvan Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 281; G. Selcan Sağlık Şahin, “Türkmen Türkçesinde Askerî Terimler-II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, 2015, s. 28-29; Erkan Teres & Hakan Yalçinkaya, “Bâbur’un Hatıratında Geçen ‘Askerlikle İlgili’ Bazı Nesne Adları”, *Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 84, 2015, s. 233-234; Rabia Şenay Şişman, “Son Dönem Hive Hanlığı Metinde Savaş İlişkin Sözcükler ile Savaş Aleti Adları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 19, S. 2, s. 379.

¹⁶ W. T. Woodfin, Y. Rassamakin & R. Holod, “Foreign Vesture And Nomadic Identity On The Black Sea Littoral In The Early Thirteenth Century Costume From The Chungul Kurgan”, *Ars Orientalis*, C. 38, 2010, s. 155-156; W. T. Woodfin, “Within a Budding Grove: Dancers, Gardens, and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan”, *The Art Bulletin*, C. 98, S. 2, 2016, s. 151; A. E. Negin, “Şlem iz Gorodtsa”, *Batır (Traditsionnaya voennaya kul'tura narodov Evrazii)*, S. 4, 2012, s. 59; T. M. Potyomkina, “Etnokul'turny Kontekst Vostočnoevropskikh Pozdnekochevničeskikh Pogrebeniy S Zaščitnim Dospehom”, *Batır (Traditsionnaya voennaya kul'tura narodov Evrazii)*, S. 6-7, 2013, s. 68; Renata Holod & Yuri Rassamakin, “Imported and Native Remedies for a Wounded ‘Prince’: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century”, *Medieval Encounters*, C. 18, 2012, s. 341.

¹⁷ Woodkin, Hamasakin & Holod, *agm*, s. 158; M. V. Gorelik & İ. A. Drujinina, “Unikal'noe Pogrebenie Voina Zolotoordinskogo Vremeni Na Reke Beloy”, *Batır (Traditsionnaya Voennaya Kul'tura Narodov Evrazii)*, S. 2, 2011, s. 43-44; Negin, *agm*, 61; Potyomkina, “Etnokul'turny kontekst vostočnoevropskikh ...”, s. 72.

¹⁸ Woodkin, Hamasakin & Holod, *agm*, s. 178; Holod & Ramasakin, *agm*, s. 341.



Harita 1. Codex Cumanicus'taki "tovulga" sözcüğü ile ilişkilendirilebilecek miğfer buluntularını ihtiva eden kurganlar

Çungul Kurganı'ndan elde edilen demir miğferde dikkat çeken ilk husus yüzeydeki yaldızlamadır.¹⁹ Toprak altında kalmasına rağmen günümüze dek bu özelliğini yüksek oranda koruyan miğferin tepeliğine bir halka takıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar, bu tepeliğin çatışma dışındaki sürelerde taşınmayı kolaylaştırmak amacıyla koşum takımındaki çengellere asılmak amaçlı olduğunu düşünmektedirler. M.V. Gorelik ise bu halkaya takılan kurdelelerin Moğolların etkisiyle Kuman-Kıpçaklara geçtiğini iddia etmektedir.²⁰ Bunlar dışında belirgin kaş ve burun hatlarıyla şekillendirilmiş bir yarım maskeye sahip olduğu görülen miğferde gözler açık kalacak şekilde miğferin çemberine sabitlenmiş peçelik bulunmaktadır. Yüzü korumak amaçlı kullanan bu peçeliğin örme zincir olarak demirden imal edildiği anlaşılmaktadır. (Bkz. Görsel-2) Bu hâliyle vahşi bir hayvanın üst çenesine benzeyen peçelik ve miğfer, estetik görüntüsünün yanında taşıyan kişiyi azamî ölçüde koruma hedefiyle imal edilmiş izlenimi vermektedir. Çember çapı 20 cm civarında olan miğferin çember-tepelik arasındaki yüksekliği 23 cm kadardır.²¹ (Bkz. Görsel-3)



Görsel 2. Çungul Kurganı'ndan elde edilmiş miğfere ait fotoğraflar²²

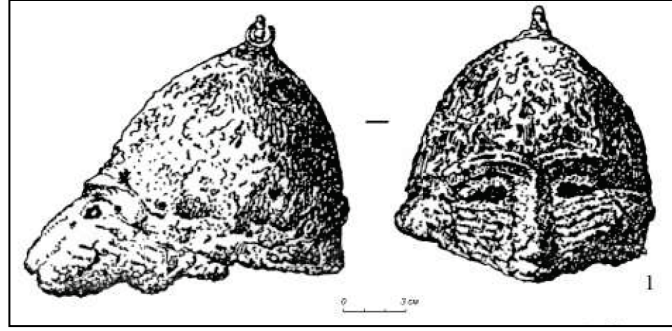
¹⁹ M. V. Gorelik, "Çerkesskie Voini Zolotoy Ordı (Po Arheologičeskim Dannım)", *Arheologiya Evraziyskih Stepey*, S. 5, 2017, s. 305.

²⁰ Gorelik, "Çerkesskie Voini Zolotoy Ordı ...", s. 306.

²¹ Negin, *agm*, s. 61-62; Gorelik, "Çerkesskie Voini Zolotoy Ordı ...", s. 304-305.

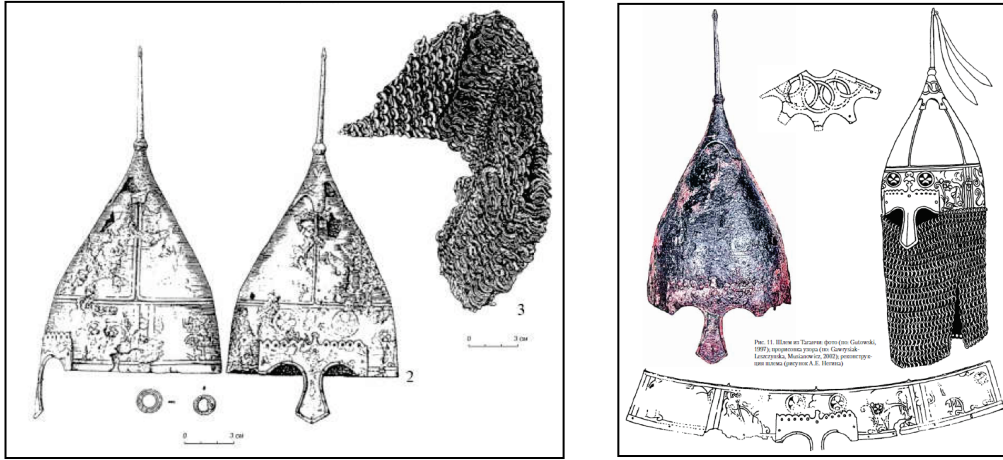
²² Oleksandr Halenko, *Chungul Kurgan Elite Burial*, 5 Şubat 2025, <https://mappingeasterneurope.princeton.edu/item/the-chungul-kurgan-elite-burial.html>; Kateryna Dolgiy, Twitter, 10 Ocak 2025, <https://pbs.twimg.com/media/FWITyrHWYAEZtD3?format=jpg&name=medium>; Anonim, *Imgur*, 5 Kasım 2024, <https://i.imgur.com/L8YrYi0.jpeg>

CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDİ KÜLTÜR TARİHİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ



Görsel 3. Çungul Kurganı'ndan çıkarılmış Kuman-Kıpçak tovuğası (M.V. Gorelik'in çizimi)²³

Kuman-Kıpçak tovuğasıyla ilişkilendirebileceğimiz bir diğ er buluntu Tagança Kurganı'ndan elde edilmiştir.²⁴ Çungul miğferine benzer şekilde kaş ve burun hatları belirgin bir yarım maskesi bulunan miğferin gövde kısmı tepeliğe doğru daha dik bir açı yapmaktadır. Yine Çungul miğferine göre çemberi ile tepelik arasındaki mesafesi daha yüksek olan buluntunun tepeliğinin ucunda bir halka bulunmaktadır. Araştırmacılar tepeliği ucundaki halkaya kurdele benzeri kumaşların takılabileceğini düşünmektedir. M. V. Gorelik'e göre halkaya bağlanan kurdele savaşçı at sürerken dalgalanmakta, hareketsiz durumda ise miğferin tepeliğinden aşağı doğru sarmaktadır. Bu kullanımın Moğollarla özdeşleştiğini düşünen M. V. Gorelik, Kuman-Kıpçakların Moğollar ile askerî açıdan etkilendiklerini iddia etmiştir.²⁵ Çungul tovuğasına benzer şekilde “peçelik” adı verilen zincir zırh parçasına da sahip olan miğferin çemberinin çevresinde zengin süsleme detayları ve bir kitabe bulunmaktadır.²⁶ (Bkz. Görsel-4) M.V. Gorelik, bu işleme ve Arapça kitabeden hareketle Tagança Kurganı'ndaki miğferin Müslüman ustalar tarafından yapıldığını ifade etmiştir. Ona göre bu teçhizat, Moğol idareciler tarafından sipariş edildikten sonra ödül veya ganimet olarak Tagança Kurganı'ndaki Kuman-Kıpçak soylusuna geçmiştir.²⁷ Diğ er taraftan K.A. Jukov, bu tip miğferlerin Eski Ruslara ait olabileceğini iddia etmiştir.²⁸ Ancak T.M. Potyomkina ve Y. A. Kuleşov bu iddianın geçerli olmadığını, aksine Kuman-Kıpçaklarla ilişkili bir şekilde Altınordu Hanlığı dönemine bakıldığında benzer miğferlerin görüldüğünü ifade etmişlerdir.²⁹



Görsel 4. Solda: Tagança bölgesinden elde edilen Kuman-Kıpçak tovuğası (M.V. Gorelik'in çizimi)³⁰; Sağda: Tagança bölgesinden elde edilen Kuman-Kıpçak tovuğasının fotoğrafı ve çizimi (A.E. Negin'in çizimi)³¹

Çungul ve Tagança miğferlerine benzer şekilde Kuman-Kıpçak tovuğasıyla ilişkilendirebileceğimiz bir diğ er miğfer buluntusu Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiştir.³² Çemberi 22 cm çapında olan miğferin çember ile tepelik arasındaki yüksekliği 23 cm kadardır. Buluntuda Çungul ve Tagança miğferlerinde olduğu gibi kaş hatları belirginleştirilmiş ve burun siperliğine sahip bir yarım maske kullanılmıştır. Tasarımsal

²³ Gorelik, “Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...”, s. 318.

²⁴ S. A. Pletneva, *Polovtsy*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1990, s. 88-89; Holod & Ramasakin, *agm*, s. 347.

²⁵ Gorelik, “Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...”, s. 305-306.

²⁶ Gorelik, “Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...”, s. 306.

²⁷ Gorelik, “Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...”, s. 306.

²⁸ K. A. Jukov, “Russkie sferokoničeskie šlemı razvitogo srednevekov'ya”, *Voin*, S. 18, 2005, s. 21.

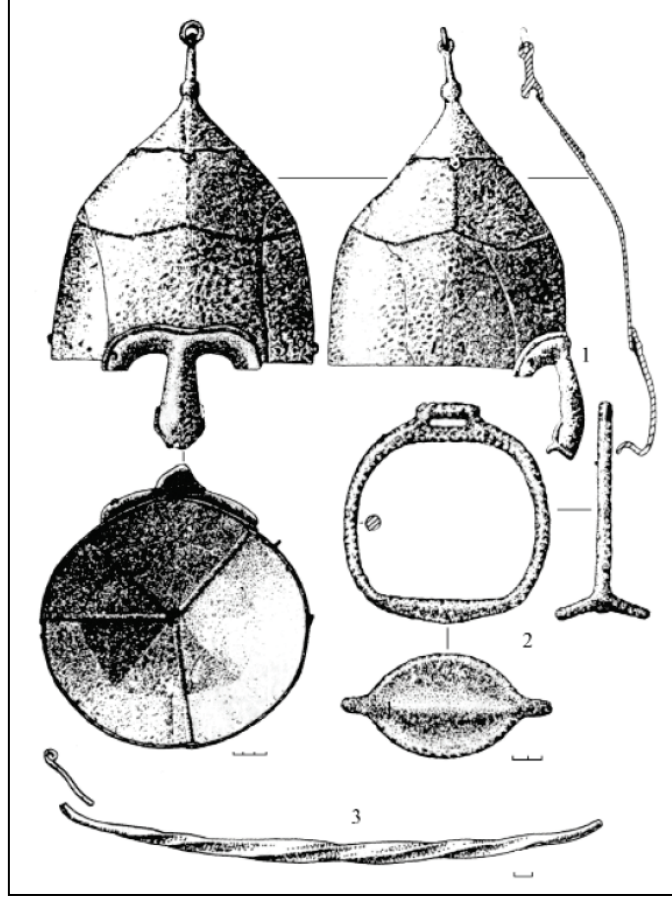
²⁹ Patyomkina, *agm*, s. 68; Potyomkina & Kuleşov, *agm*, s. 274.

³⁰ Gorelik, “Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...”, s. 318.

³¹ Negin, *agm*, s. 57.

³² Negin, *agm*, s. 62; Potyomkina, *agm*, s. 68; Potyomkina & Kuleşov, *agm*, s. 274.

açıdan oldukça sade olarak imal edilmiş bu temrenin tepeliği, Tagança'daki miğferden çok daha kısadır. Tepeliğin ucunda diğer iki miğferde olduğu gibi halka bulunmaktadır. Tagança ve Çungul miğferlerinde olduğu gibi kurdele takılması amaçlı olduğu düşünülen bu halkanın dışında Tabarovka tovulgası daha sade bir tasarıma sahiptir. Bu bakımdan Tabarovka tovulgasının diğer iki miğfere kıyasla muharebeye daha yönelik olduğu, dolayısıyla kurgandaki kişinin de savaşçı veya komutan olabileceği düşünülebilir. Dahası, miğferin gövdesi parçalar hâlinde üretilmiştir. Kurgan içerisinde herhangi bir peçeliğe rastlanmamıştır. Ancak miğferin çemberinde peçelik takmaya uygun delikler söz konusudur. Bu bakımdan diğer miğferlerle benzer bir yapıda olduğu söylenebilir.³³



Görsel 5. Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş Kuman-Kıpçak miğferi (M.V. Gorelik'in çizimi)³⁴

3. CC'deki "Tovulga" Sözcüğünün Maddî Kültür Tarihi Bağlamında Değerlendirilmesi

Buluntulardan hareketle Codex Cumanicus'ta bahsi geçen "tovulga"ların demirden üretildikleri ifade edilebilir. Tovulgalarda kaş hatları belirgin alın siperliği ile karakteristik bir burun siperliğinden müteşekkil yarım maske görülmektedir. Ayrıca bu miğfer türünde çembere sabitlenmiş peçeliği bulunmaktadır. Bu peçelikler, savaşçının yüzünü ve boynunu korumak amaçlı olarak üretilmişlerdir.

Demirden yapılan tovulgaların dikkat çeken bir diğer özelliği tepeliklerdir. Hem kısa hem de uzun olabilen tovulga tepeliğinin uç kısmındaki halkalar dikkat çekicidir. M.V. Gorelik gibi uzmanlar tarafından Moğol etkisi olarak yorumlanan bu halkalar; farklı sayı, renk ve biçimde kurdelelerin takılmasına imkân vermektedir. Bir taraftan statüyü gösteren bu kurdelelerin diğer taraftan çatışma öncesindeki dönemlerde koşum takımının farklı kısımlarına tutturulmak amaçlı olarak da kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.³⁵

Kuman-Kıpçak tovulgalarındaki bir diğer yapısal özellik gövdenin imalinde dövülerek şekillendirilen plakaların kullanılmasıdır. Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş miğferden açıkça görüldüğü gibi gövde plakalarının birbirine tutturulmasında perçinleme kullanılmıştır.³⁶ Bu bakımdan muharebeye yönelik olarak imal edilen tovulgalarda daha kaba ama işlevsel bir üretim olması gayet makuldür. Ancak Çungul ve Tagança

³³ Gorelik, "Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...", s. 310; Negin, *agm*, s. 65-66.

³⁴ Gorelik, "Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...", s. 328.

³⁵ Gorelik, "Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...", s. 310.

³⁶ Gorelik, "Çerkesskie voını Zolotoy Ordı ...", s. 328.

CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDİ KÜLTÜR TARİHİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

tovulgalarında görüldüğü gibi sosyal statüsü yüksek kişiler için üretilmiş miğferlerde görseiliğin önem arz ettiğı görülmektedir. Yıldızlama dahi yapılabilen bu tip özel miğferlerin gövdelerinde perçin izleri seçilememektedir. Dolayısıyla Kuman-Kıpçak tovulgalarının gövdelerinde tek tip bir imalat yöntemi kullanıldığı söylenemez.

Tovulga gövdelerinin en alt kısmında olan çemberin üstüne kitabelerin eklenebildiğı görülmektedir. Tagança Kurganı'ndan elde edilen buluntuda, miğferin çemberine çeşitli formlarla süslenmiş Arapça bir kitabe sabitlenmiştir. Uzmanlar tarafından açık bir şekilde okunamayan bu tip kitabelere sonraki dönemlerde diğeri İslam savaşılarının miğferlerinde rastlamak mümkündür.³⁷ Genellikle kullanan kişiyi yaralanmaktan ve ölümden korumak amaçlı ayetlerin yer aldığı bu kitabelerden hareketle bazı Kuman-Kıpçak tovulgalarında İslamî öğelerin kullanıldığı söylenebilir.

Kuman-Kıpçak tovulgalarının çember çapları 20 cm civarındadır.³⁸ Ancak miğferlerin genel olarak kullanıcının baş ölçülerine yapılmış olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla daha geniş çaplı veya daha dar çaplı tovulgaların kullanılmış olması kuvvetli bir ihtimaldir. Diğeri taraftan tovulgalarda karakteristik olarak yarım maskelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu yarım maskelerin alın siperliğı yaklaşık 14 cm genişliğindedir. Burun siperlikleri ise alın çizgisinden itibaren 10 cm uzunluğı bulabilmektedir. Yarım maskelerin alın bölümünde belirgin şekilde kaş formunun verildiğı görülmektedir.³⁹ Bu özellik de tovulganın karakteristik bir özelliğidir.

Tovulgalarda bulunduğu görülen bir diğeri parça peçeliktir. Miğferin çemberine tutturularak savaşıncının yüzünü ve boynunu korumayı hedefleyen bu zırh parçası, demirden yapılmış halkaların örülmesiyle imal edilmektedir. Farklı kültür ve coğrafyalarda sıklıkla görülen peçeliklerin Kuman-Kıpçak tovulgasının karakteristik bir özelliğı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Çungul, Tagança ve Tabarovka miğferlerinin tümünde peçelik kullanılmıştır.⁴⁰ Peçelik, plakalardan imal edilen zırhlara kıyasla hareket kabiliyetini daha az kısıtlamaktadır. Buradan hareketle Kuman-Kıpçak tovulgasının savaşıncının daha rahat hareket etmesine imkân veren bir tasarımda üretilmiş olduğu ifade edilebilir.



Görsel 6: Yapay zekâ desteğıyle tarafımızca hazırlanmış Kuman-Kıpçak tovulgası ile teçhiz olmuş savaşıncı çizimleri

Netice olarak Kuman-Kıpçak tovulgası, gövdesi savaşıncının baş ölçüsüne göre boyutlandırılmış demir plakalarının birbirine perçinlenmesi ile yapılan, tepelik ve peçeliğe sahip yarım maskeli bir miğfer türüdür. Miğferin tepelik kısmındaki halkaya kuvvetle muhtemel savaşıncının statüsünü gösteren çeşitli renk ve sayıda kurdeleler takılmaktadır. Tovulgalarda belirgin kaş hatları ile şekillendirilmiş alın siperliğı ile burun siperliğinden müteşekkil yarım maskeler bulunmaktadır. Bu yarım maskeler karakteristik biçimde tasarlanmakta ve imal edilmektedir. Savaşıncının sosyal statüsüne göre çeşitli şekillerde süslenebilen tovulgalarda yıldızlama tekniğı dahi görülebilmektedir. Bunlar dışında dinî açıdan koruyucu olduğu düşünülen bazı ayet ve sözcüklerin miğferin çemberine eklenen kitabelere yazılabildiğı anlaşılmaktadır. (Görsel-6) Dolayısıyla Kuman-Kıpçak tovulgalarının kendine ait karakteristik tasarım ayrıntılarına sahip bir miğfer türü olduğu söylenebilir. Bu bakımdan bilimsel çalışmalarda Kuman-Kıpçak tovulgası bahislerinde yukarıda listelenen özelliklere dikkat edilmeli, değerlendirmeler bu hususlara uygun şekilde yapılmalıdır.

³⁷ D.G. Alexander, “Two Aspects of Islamic Arms and Armor”, *Metropolitan Museum Journal*, S. 18, 1983, s. 99-100, 102-103.

³⁸ Negin, *agm*, s. 62; Potyomkina, *agm*, s. 68; Potyomkina & Kulešov, *agm*, s. 274.

³⁹ Gorelik, “Çerkesskie voim Zolotoy Ordı ...”, s. 310; Negin, *agm*, s. 65-66; Potyomkina, *agm*, s. 68; Potyomkina & Kulešov, *agm*, s. 274.

⁴⁰ Gorelik, “Çerkesskie voim Zolotoy Ordı ...”, s. 318.

SONUÇ

Codex Cumanicus, Kuman-Kıpçak kültürüne ilişkin zengin muhtevaya sahip bir eserdir. 14. yüzyılda derlendiği düşünülen bu eserde komşu kavimler tarafından askerî alanlardaki yetkinliğiyle ilişkilendirilen Kuman-Kıpçakların askerî teçhizatına dair çeşitli terimler bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda, bu terimlerden biri olan “tovulga” için “miğfer, tolga” gibi genel tanımlamaların yapıldığı görülmüştür. Oysa askerî yetkinliğiyle bilinen bir kültürün kullandığı miğferin karakteristik farklılıkların olması gayet doğal bir husustur. Bu farklılıkların anlaşılabilmesi için öncelikle Kuman-Kıpçaklara ait miğfer buluntularının ele alınması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmamız, benzer kapsam ve nitelikteki araştırmalara yol gösterebilecek bir yöntem kullanmıştır. Yaptığımız çalışmada bu terime ilişkilendirilebilecek Çungul Kurganı, Tagança Kurganı ve Tabarovka’daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş miğferler değerlendirilmiş ve Kuman-Kıpçak tovulgasının muhtemel karakteristik özelliklerinden bahsedilerek daha geniş kapsamlı bir tanımlama yapılmaya çalışılmıştır.

Bu kısıtlı çalışma dahi maddî kültür unsurlarının genel tanımlamalardan daha ayrıntılı bir açıklamaya ihtiyaç duyduğunu göstermiştir. Dolayısıyla görsel tasvirlerle desteklenmeyen edebî eserlerdeki “tovulga” gibi maddî kültür unsurlarının tanımlamalarında daha dikkatli olunmalı, bu terimlerin ileri araştırmalarla tetkik edilmesi hususu teşvik edilmelidir. Geniş kapsamda bu çalışma, tarihsel süreçte toplulukların yaşam döngülerine önemli etkiler gösterebilen silah teknolojilerinin ayrıntılı çalışmalara muhtaç olduğunu göstermiştir. Özellikle edebî çalışmalarda ve dilbilim çalışmalarında yapılan genel tanımlamalar kesinlikle elzem ve gereklidir. Ancak askerî tarih ve maddî kültür tarihçiliği üzerine uzmanlaşma gayretindeki araştırmacıların ilgili tanımlamaları temel alarak detaylı çalışmalar yürütmesi, eserin kaleme alındığı dönemdeki maddî kültür unsurları üzerinden ayrıntılı açıklamalar yapmaya gayret etmesi gerekmektedir. Zira bu gibi çalışmalar sadece dilbilimsel ve askerî değerlendirmeler için değil, Türk kültürünün daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlama potansiyeli ihtiva etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Military cultural history of Turkic peoples has emerged as a significant subfield within the broader scope of Turkic historical research. Recent archaeological studies and investigations into historical texts have contributed substantially to this area. However, researchers focusing on written sources often struggle to provide detailed definitions of past military terms, frequently resorting to general explanations without specifying the characteristics of the relevant elements. This issue is partly due to the absence of illustrations in written sources. This study proposes the use of archaeological findings to address this gap, aiming to provide a detailed definition of the term “tovulga” found in the *Codex Cumanicus*. The *Codex Cumanicus* is a crucial source, not only as a multilingual work but also as a compilation of the vocabulary related to the material and spiritual culture of the Cuman-Kipchaks, known for their military prowess, in the 14th century. This article evaluates helmets from the Chungul Kurgan, Tagancha Kurgan, and Kurgan No. 5 in Tabarovka, dated to the period of the *Codex Cumanicus*, to explain the physical characteristics, distinctive features, and design differences of the Cuman-Kipchak tovulga (helmet).

Methodology

The study employs a multidisciplinary approach, combining historical text analysis with archaeological evidence. The primary source is the *Codex Cumanicus*, a 14th-century multilingual manuscript that provides insights into the Cuman-Kipchak culture. The archaeological evidence includes helmets excavated from the Chungul Kurgan, Tagancha Kurgan, and Tabarovka Kurgan No. 5, all associated with the Cuman-Kipchaks. These findings are analyzed to provide a detailed description of the tovulga, focusing on its physical characteristics, design elements, and cultural significance. The study also reviews existing literature on Turkic military history and material culture to contextualize the findings.

Results

The analysis of the archaeological findings reveals several key characteristics of the Cuman-Kipchak tovulga. The helmets are made of iron and feature distinct design elements such as prominent brow ridges, nose guards, and face masks. The Chungul Kurgan helmet, for instance, includes a detachable ring at the top, likely used for attaching ribbons that indicated the wearer’s status. The Tagancha Kurgan helmet shows similar features but with a more pronounced conical shape and decorative elements, suggesting influences from neighbouring cultures, particularly the Mongols. The helmet of Tabarovka Kurgan No. 5, while simpler in design, also includes a ring at the top and holes for attaching a chainmail aventail, indicating a focus on both protection and mobility.

CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDİ KÜLTÜR TARİHİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

The tovulga's design reflects the Cuman-Kipchak's military expertise and cultural interactions. The use of iron plates riveted together for the helmet's body, the inclusion of face masks, and the decorative elements such as gilding and inscriptions highlight the craftsmanship and aesthetic considerations of the period. The helmets' dimensions, with an average mouth circumference of about 20 cm and a height of 23 cm, suggest they were tailored to the wearer's head size, emphasizing the importance of fit and comfort in combat.

Conclusion

The study concludes that the Cuman-Kipchak tovulga is a distinctive type of helmet characterized by its iron construction, half face masks, and decorative elements. The helmets' design reflects the Cuman-Kipchak's military culture and their interactions with neighbouring cultures, particularly the Mongols. The findings underscore the importance of combining archaeological evidence with historical text analysis to provide a comprehensive understanding of past military equipment. This approach not only enriches our knowledge of Turkic military history but also highlights the cultural significance of material artifacts in understanding historical societies. Future research should continue to explore the interplay between material culture and historical texts to uncover further insights into the military practices and cultural exchanges of the Cuman-Kipchaks and other Turkic peoples.

KAYNAKÇA

- ANONİM, *Imgur*, 5 Kasım 2024, <https://i.imgur.com/L8YrYi0.jpeg>.
- ARGUNŞAH, Mustafa & GÜNER, Gülşah, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.
- ATEŞ, Erhan, *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.
- BAŞAK, Baran, *Kumanların Macaristan'a Göçleri ve Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022.
- BAYRAKTAR, Rasim, “Kuman-Kıpçakların/Atabeklerin Dini-Mezhepsel Kimliğinin Şekillenmesi”, *Hars Akademik*, C. 5, S. 1, 2022, ss. 121-148.
- BODROGLIGETI, Andras, “Preliminary Notes on the Edition of the Persian Glosses of the Codex Cumanicus”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 22, S. 3, 1969, ss. 353-360.
- CAPLE, Chris, “The Yarm Helmet”, *Medieval Archaeology*, C. 64, S. 1, 2020, ss. 31-64.
- CEYHAN, Hasan, “Kuman-Kıpçaklarda Rusların Siyasi İlişkileri (1055-1120)”, *Journal of Universal History Studies*, S. 3, 2020, ss. 238-251.
- CURAYEVA, Münis, “Kodeks Kumanikus'ta Bilmeceler ve Özbek Folkloründeki Şekilleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 11, S. 1, ss. 25-32.
- ÇANDARLI ŞAHİN, Aslı, “Kuman/Kıpçaklarda Zanaat ve Konar-Göçerlik İlişkisi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 2, 2016, ss. 155-165.
- ÇANDARLI ŞAHİN, Aslı, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Akademi, Ankara 2019.
- ÇORUHLU, Yaşar, “Miğfer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 2020, ss. 21-23.
- DAMAR, Çetin, *Peçenek ve Kıpçakların Bizans Devleti ile Olan İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2016.
- DOLGIY, Kateryna, *Twitter*, 10 Ocak 2025, <https://pbs.twimg.com/media/FWITyrHWYAEZtD3?format=jpg&name=medium>.
- DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- EDGE, David & PADDOCK, John Miles, *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Crescent Books, New York 1991.
- ERALP, Needet, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- ERK, Kutluay, *Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihi-Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2015.

- ERTÜRK, Nihal, *Divanü Lugati't-Türk ve Codex Cumanicus'taki Halk Edebiyatı Unsurları*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2016.
- FFOULKES, Charles, *Armour & Weapons*, Clarendon Press, Oxford 1909.
- GARKAVETS, Alexander, "Codex Cumanicus Novoe Proçtenie Venetsianskoy rukopisi", *A. Baytürskinüli atındaki Til Bilimi institutunun "Tiltanım" jurnalı*, S. 3, 2015, ss. 53-66.
- GORELİK, M. V. & DRUJİNİNA, İ. A., "Unikal'noe pogrebenie voına zolotoordinskogo vremeni na reke Beloy", *Batır*, S. 2, 2011, ss. 39-63.
- GORELİK, M. V., "Çerkesskie voını Zolotoy Ordı (Po arheologičeskim dannım)", *Arheologiya Evraziyskih stepey*, S. 5, 2017, ss. 280-302.
- GÖKBEL, Ahmet. "Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri", *Journal of Universal History Studies*, S. 3 ((Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 2020, ss. 99-111.
- GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 4, 2016, ss. 1544-1560.
- GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus'ta Latince ve Grekçe Alıntılar", *Dil Araştırmaları*, S. 20, 2017, ss. 49-56.
- GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım", *Gazi Türkiyat*, S. 20, 2017, ss. 9-24.
- GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus'ta Soğdca, Çince, Rusça, Aramice ve İbranice Alıntılar", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 3, 2017, ss. 1285-1292.
- GÜNER, Galip, "Tarihî Metin Çalışmaları İçin Bir Metot Örneği: Codex Cumanicus Yayına Nasıl Hazırlandı?", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 1, 2017, ss. 43-51.
- HALENKO, Oleksandr, *Chungul Kurgan Elite Burial*, 5 Şubat 2025, <https://mappingeasterneurope.princeton.edu/item/the-chungul-kurgan-elite-burial.html>.
- HEFNER-ALTENECK, J. H., *Medieval Arms and Armor*, Dover Publications, New York 2013.
- HEWITT, John, *Ancient Armour and Weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the Seventeenth Century*, C. 1, Messrs. Parker, Cornmarket, Oxford 1860.
- HOLOD, Renata & RASSAMAKIN, Yuriy, "Imported and Native Remedies for a Wounded 'Prince': Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century", *Medieval Encounters*, C. 18, 2012, ss. 339-381. doi:10.1163/15700674-12342116.
- JAFAROV, B. & DADABOEV, O., "'Codex Cumanicus' - Ancient Turkic Manuscript", *Journal of Human University*, C. 49, S. 8, 2022, ss. 1075-1090.
- JUKOV, K. A., "Russkie sferokoničeskie šlemı razvitogo srednevekov'ya", *Voin*, S. 18, 2005, ss. 19-27.
- KARADENİZ, Yasin, "Codex Cumanicus'ta Bitki Adları", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2017, ss. 611-638.
- KARAHAN, Ahmet, "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 8, S. 1, 2013, ss. 1839-1865.
- KARAMAN, Burcu İlkey, "Terim Oluşturma Yöntemleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 57, S. 2, 2009, ss. 45-59.
- KORKMAZ, Asım, *11. ve 14. Yüzyıllar Arasında Doğu Avrupa'da Bir Türk Kavmi: Kuman-Kıpçaklar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2014.
- KUMRU, Nurdan, *P.V. Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi, Torki i Polovtsi do Naşestviya Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar) (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.
- KURT ÖTELEŞ, Yazgı Tuğçe, "Codex Cumanicus'ta Yer Alan Askerî Terminolojinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki İzleri", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, S. 7, C. 2, 2023, ss. 417-435.
- LİGETİ, Lajos, "Prolegomena to the Codex Cumanicus", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 35, S. 1, 1981, ss. 1-54.

CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDİ KÜLTÜR TARİHİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

MANGALTEPE, İsmail, “Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat”, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 121-152.

MİRZAYEVA, Nasiba, *XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan'da Kıpçaklar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2020.

MOLDASHEVA, Madina, *Codex Cumanicus ile Çağdaş Kazak Türkçesinin Ortak Söz Varlığının Karşılaştırmalı Sesçil İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016.

NEGIN, A. E., “Şlem iz Gorodtsa”, *Batır (Traditssonnaya voennaya kul'tura narodov Evrazii)*, S. 4, 2012, ss. 52-81.

OKTAY ÇEREZCİ, Jale Özlem, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.

ÖZEL, Ayberk Sinan, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kıpçak-Rus Hanedan Evlilikleri ve Siyasi Münasebetlere Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021.

ÖZEL, Haşim, *Bozkır Kuşağı'nda Etnogenez: Karşılaştırmalı Bir Bakışla Oğuz ve Kıpçak Etnik Oluşumları (VIII-XI. Yüzyıllar)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2023.

ÖZEL, Haşim, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

ÖZTUNÇ, Osman Doğukan Zorbey, *Bizans Döneminde Anadolu'da Kuzey Türklerinin Yerleşim Alanları (Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2023.

ÖZTÜRK, Ayşe, “Karadeniz Bölgesi ile Macaristan Kuman-Kıpçak Coğrafyasının Karşılaştırmalı Halk İnançları”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 17, S. 66, 2020, ss. 385-421.

PHYRR, S. W., *European Helmets, 1450-1650*, Metropolitan Museum of Art, New York 2000.

PLETNEVA, S. A., *Polovtsi*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1990.

POTYÖMKİNA, T. M. & KULEŞOV, Y. A., “Pogrebeniya vostočnoevropeyskih srenevekovih nomadov s zaščitnim voorujenim: etnokul'turniy i sotsial'nyy aspekti”, *Stepi Evropy v spohu srednevekov'ya*, C. 8, 2010, ss. 271-294.

POTYÖMKİNA, T. M., “Etnokul'turniy kontekst vostočnoevropeyskih pozdnekoçevniçeskih pogrebeniy s zaščitnim dospehom”, *Batır*, S. 6-7, 2013, ss. 66-81.

RODOPLU, Fatma, *Bulgar Tarih yazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

SAFRAN, Mustafa, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1989.

SAĞLAM, Musa Yaşar, “Türkçe'deki Terim Sorunsalı”, *Türkbilig*, S. 14, 2007, ss. 168-176.

SAĞLIK ŞAHİN, G. Selcan, “Türkmen Türkçesinde Askerî Terimler-II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, 2015, ss. 24-38.

SAMİ, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

SUBAŞI, Özüm, *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2012.

ŞİŞMAN, Rabia Şenay, “Son Dönem Hıve Hanlığı Metinde Savaşa İlişkin Sözcükler ile Savaş Aleti Adları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 19, S. 2, ss. 355-387.

TAŞAĞIL, Ahmet, “İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu”, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 153-182.

TERES, Erkan & YALÇINKAYA, Hakan, “Bâbur'un Hatıratında Geçen ‘Askerlikle İlgili’ Bazı Nesne Adları”, *Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 84, 2015, ss. 233-239.

TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi & KARAATLI, Rıdvan, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

UYDU YÜCEL, Mualla, “Balkanlardaki Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Lebunion Savaşına Etkisi”, *Journal of International Eastern European Studies / Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2021, ss. 97-124.

WAGNER, Eduard, DROBNÁ, Zoroslava & DURDÍK, Jan, *Medieval Costume, Armour and Weapons*, Dover Publications, New York 2000.

WOODFIN, W. T., “Within a Budding Grove: Dancers, Gardens, and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan”, *The Art Bulletin*, C. 98, S. 2, 2016, ss. 151-180. doi:10.1080/00043079.2016.1108148.

WOODFIN, W. T., RASSAMAKIN, Y. & HOLOD, R., “Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea littoral in the early thirteenth century costume from the Chungul Kurgan”, *Ars Orientalis*, C. 38, 2010, ss. 155-186.

YALVAR, Cihan, “Deşt-i Kıpçak’ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, ss. 3-29.

YALVAR, Cihan, “Karadeniz’in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim: Peçenekler ve Kuman-Kıpçakların Münasebetleri Üzerine”, *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2018, ss. 7-19.

YALVAR, Cihan, “XII.-XIII. Yüzyıllarda Dağıstan’da Kuman-Kıpçak Varlığı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 12, 2024, ss. 411-424.

YALVAR, Cihan, *The Origin of the Kipchak Turks and Early Historical Periods*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

YALVAR, Cihan, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya’da Kuman-Kıpçaklar*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2024.

YUDAHİN, K. K., *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Ahmet Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**CODEX CUMANICUS'TAKİ “TOVULGA” SÖZCÜĞÜNÜN MADDÎ KÜLTÜR TARİHİ
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ**